

על ראשונים ועל אחרונים

בתיקי הארכיון של יד הרב הרצוג מצא מנהלו הרב יהושע הוטנר שליט"א מכתב מאת הגאון רי"י ויינברג זצ"ל, שנשלח אליו ממינכן בשנת תשי"ג, כתגובה למאמר בשם 'משמעון הצדיק עד ר' שמעון שקאפ' שפירסם הרב הוטנר בעיתון 'הצופה' בכ"ח בתשרי של אותה שנה. כתגובה לכמה חכמים, שערערו על מנהגם של עורכי האנציקלופדיה התלמודית להביא גם את דעותיהם של גדולי ישראל שאחר התלמוד, עד הדורות האחרונים, בכל ערך וערך באנציקלופדיה התלמודית - הביע הרב הוטנר במאמרו את הרעיון, שאפשר להגדיר את כל ספרות הגאונים והראשונים וגם של האחרונים כהמשך התלמוד גופו. בתגובתי חלק הרב ויינברג זצ"ל על הרב הוטנר שיבל"א בחלק אחד - והסכים עמו בחלק אחר, כפי שיראה הקורא באיגרת הרצופה כאן. לאיגרת וכן למאמר חשיבות תורנית והיסטורית רבה, ולכבוד לנו לפרסם איגרת זו לראשונה כאן על דפי 'המעין', וכנספח לה את המאמר-גופו נשוא האיגרת והירשנו לעצמנו לתקן כמה תיקוני פיסוק ואיות קלים במכתב ובמאמר, ולפתוח כמה ראשית-יבות. מערכת 'המעין' מודה לרב הוטנר שליט"א על שליחת החומר אליה, ומברכת אותו, בין השאר לכבוד צאתו לאור של הכרך ה"ז של האנציקלופדיה התלמודית, באריכות ימים ובבריאות שלמה, עוד ינוב בשיבה דשן ורענן.

י"ק

ב"ה יום ד' י"ז אדר תשי"ג, מינכן

להרב ר' יהושע הוטנר שליט"א, מנהל המכון לעריכת הש"ס השלם בירושלים.
שלום וברכה!

כפי שרואה כת"ר אני עכשיו בעיר מינכן זה שמונה ימים, אחרי שהותי בברלין כעשרה ימים לרגל ענייני הפיצויים שלי שאני דורש מאת ממשלת הזדון. עדיין לא עלה בידי כלום, אבל ראיתי ונוכחתי שאין דרכים הללו נעשים ע"י אחרים. וכן הבע"ב בעצמו צריך להיות עומד על גבם, ודוחף אותם לעסוק לכה"פ בקריאת ה"אקטען" ובדיונים. הפקידים, שעפ"י רוב הם משיירי הכנופיא המרשעת ימ"ש, מזניחים את הטיפול בשאלות ובקשות של התובעים הרבים. ואם [הם] נתקלים ב"רמאי" הם מחזיקים לו טובה, שעל כן הם יכולים להצדיק את רשלנותם... עכ"פ הועיל ביקורי האישי, הבאתי את הענין לידי תנועה. בימים הקרובים יתברר אם יש לי סיכויים לתשלומים בזמן הקרוב. מחמת כל הנ"ל איני יכול עדיין לקבוע את יום טיסתי לא"י בעזה"י, ואך כשאשוב בעזה"י למונטרוי אודיע לכת"ר את יום טיסתי בדיוק. מובן שאני מזדרז ומזדרז אחרים העוסקים עמי בענייני, אבל - ביצוע הענין אינו תלוי בנו אלא ברצון הפקידים הגבוהים, ועלינו להזדיין בסבלנות. מאמרו היקר "משמעון הצדיק וכו'" (השם הוא סנסציוני קצת, ועלול לעורר קצת

תמהון וקצת גיחוך) קראתי, ונהניתי הרבה הן מתוכנו והן מסגנונו המזהיר. כפי הנראה [הוא] נכתב מתוך מגמה להגן על האנציקלופדיה מפני מבקרי, ובבחינה ידועה צודק כת"ר כי המחשבה התלמודית לא נפסקה מעולם. מ"מ אין לומר כי התלמוד לא נחתם¹. האיסור להוסיף או לחלוק עליו הוא כבר בגדר חתימה, אלא שאין זו חתימה רשמית של עורכים או של ועד גדול... [כי] אם חתימה אנונימית ע"י קול העם כולו. בהקדמתי לספר "מחקרים בתלמוד" נגעתי בשאלה זו מנקודת-ראות אחרת, ועי' נא שם.

על דבר הקובלנא של המבקרים על שמכניסים באנציק' פלפולי האחרונים וכו'² - יש לדון בה בכובד ראש. בין אנשי המדע נפוצה הדעה כי דברי האחרונים אינם "המשך" התלמוד, כי אם הסעה למהלכי-מחשבה אחרים. ובעיקר קובלים עליהם על שאינם עוסקים בבדיקת המקורות ובתקון הגירסאות, ואינם עמלים להבין את הדברים כפשוטם, ולבאר דברי חז"ל על דעת אומריהם (ולא על דעת הדורות האחרונים, שנתרחקו הרבה מעולם המחשבה של התלמוד וראשוני מפרשיו). בעיני המבקרים פלפולי האחרונים הם "סילופים", בדרך חריפות מלאכותית. אבל כת"ר צודק בעצם רעיונו, כי לאמיתם של דברים פלפולי האחרונים הם חידושי מחשבה מקורית - בצורה של פרשנות לקודמים. ספרותנו היא בעצם ספרות של פרשנות. ניקח נא פירושי האגדה, הקבלה, הפילוסופיה לתורת משה, שמכילים רעיונות מקוריים בצורה של פרשנות, וכן הדרש בפירושי התלמוד, מפרשים ומבארים - ובאותה שעה מחדשים וממשיכים. וכך נראה לנו, שמירת החבית וגם את יינה, אבל גם חידוש ויצירה. וזה הפירוש העמוק של כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש וכו'. העיקר - להישאר בתחום הרוח העברי המקורי, ולא לפרוץ הגדר ח"ו. פריצת הגדר בכוונת מכווין פירושה לתעות ולתהות במדבר הרוח.

לפענ"ד צריך ידידנו הגרי"ש זווין לדקדק יותר בהבאת מקורות ראשונים ודעות גאוני קדמאי ובתראי של בבל, שהם הי' באמת ממשיכי התלמוד במובן העמוק של מילה זו. מה שאין כן האחרונים. הם ממשיכים את חוט המחשבה של התלמוד, אבל אין לכוונתם ממשיכי התלמוד. בשעתו אמרתי להגר"מ סולובייציג ז"ל, בנו של מרן הגר"ח ז"ל, כי חידושי אב"י הגאון ז"ל הם אמיתיים מבחינת המחשבה ההגיונית, אבל אין הם אמיתיים מבחינה היסטורית. להרמב"ם ז"ל היתה דרך לימוד ומחשבה אחרת לגמרי. הבאתי ראיות חותכות, שבתשובות הרמב"ם לא נמצא אף דבר אחד הדומה במהותו לחידושי הגר"ח ז"ל. הרמב"ם מתרץ את עצמו באופן אחר לגמרי. הוא אומר: לי גירסא אחרת, פירוש אחר. או: טעות המעתיק או הכורך וכו'. וגם: טעיתי ושכחתי... אבל אין לקפח שכרו של הגר"ח חלילה, בו קם לנו רמב"ם חדש שהינהו פאר למחשבה התורנית.

ידידו ומוקירו, יחיאל יעקב וינברג

1 ראה להלן עמ' 7.

2 ראה להלן עמ' 8.

משמעון הצדיק עד ר' שמעון שקאפ

למהותה של האנציקלופדיה התלמודית

שלא כיצירה המקראית, היצירה התלמודית. היצירה המקראית והנבואית שהיתה וחייתה בקרבנו, בשפע קודש ממעלה - נפסקה, אבל היצירה התלמודית חיה וקיימת בכל תקופת ההיסטוריה שלנו, מראשיתה ועד היום הזה ממש, ללא כל הפסקה ואתנחתא. דייק ואמור: לא רק לימוד התלמוד - אלא היצירה התלמודית החיה: ההבנה, ההעמקה, ההיקש, הפלפול והחידוש שבעל פה, הסיודור והסיכום שבכתב - היצירה התלמודית וספרותה. וזה סימנך: תקופה שחייתה בה היצירה התלמודית והתפתחה - שיגשגה בה גם היהדות, והתבסס אז הציבור בקהילותיו ובארגוניו. ירדה היצירה התלמודית וספרותה - ירדה עמה תקופתה; ירדה היהדות, התאפס הקיבוץ היהודי והיה כלא היה. כל זמן שחכמי איטליה ורבניה ישבו בישיבות, ועסקו בחיבורים כמו "הערוד" וה"שלחן ערוך", "שלטי הגבורים" ו"פחד יצחק" - היה בהם גם עמנואל הרומי והרמח"ל; נפסקו הישיבות ונפסקה היצירה התלמודית - הגענו עד יש"ר ושר"ל, שחתמו את התקופה וסיימו את פרשת איטליה היהודית החיה, והעבירוה לכמה בתי כנסיות בעלי ערך ארכיאולוגי, ו"רבנים" שאין מנין בקהילתם אפילו בשבת. הוא הדין בעירק, והוא הדין בפרס ובכל מקום אחר; פסקו הישיבות, פסקה היצירה התלמודית הרעננה - פסקו עמם הגידול וההתפתחות הרוחנית; והשיתוק וההתפוררות הלאומית באו במקומם.

היצירה שבעל-פה והיצירה שבכתב

ישעיהו וקהלת הם שני סוגי-אב ליצירת רוח הקודש בישראל. ישעיהו הנביא, הנואם בחוצות ירושלים, ודבריו חוצבים להבות אש קודש; וקהלת הסופר, היושב בחדרי חדרים ועוסק בכתובים. ואף על פי שלאחר התגלותם היו שניהם לתורה שבכתב, הרי העובדה במקומה עומדת, שהם שונים באופן יצירתם והתהוותם. הראשון הופיע ונתגלה בשפע קודש שבעל פה, השני - בצורה שבכתב. אולם כמו ש"הכתובים" הם מיעוט בכתבי-הקודש, כך הם מיעוט בכל היצירה הרוחנית הישראלית, מראשיתה ועד היום.

פעולות אנשי הכנסת הגדולה, המשנה והתוספתא ושני התלמודים, המקיפות כאלף שנות יצירה, לא היו מעיקרן יצירות ספרותיות שבכתב - אלא יצירות שבעל פה שהועלו אחר כך, מתוך הכרח הזמן, על כתב. מסורת ומדרשים ופלפולים, שנוצרו בדרך של דיבוק חברים בבית-המדרש ובציבור, שנמסרו מפה לפה; פירושי הגאונים, פירושי רש"י ובעלי התוספות; המהרש"א והמהר"ם והמהר"ם שיף; חידושי הגר"א מוילנא, ר' חיים מבריסק ור' שמעון שקאפ - כולם נוצרו לא על שולחן הכתיבה אלא בישיבה, מתוך לימוד בחבורה, ומתוך מגע חי בין היוצרים לשומעי ליקחם.

הוא הדין לתורת הסוד והמחשבה בישראל. רבים מחפשים את ספרי הפילוסופיה הישראלית הקדומה, ומתאכזבים בהיעדרם. אולם כשם שההלכה היתה תורה שבעל פה, היתה כך, עוד יותר ממנה, המחשבה הפילוסופית שבישראל. לא רק שנמנעו מלכתוב בענייני מעשה-מרכבה ומעשה-בראשית, אלא אף אסרו לדרוש עליהם ברבים. ואף לאחר שהותר, בקושי-רב, לכתוב דברי הלכה שבעל פה - נשתמר עדיין איסור זה בכל תקופת כלפי תורת הסוד (וזוהי הסיבה העיקרית, כנראה, לאיחור גילוי של "הזוהר" שבכתב). קו היסטורי זה, של

העדפת תורה שבעל־פה על הכתיבה הספרותית, נמשך בכל שנות ההיסטוריה הישראלית, עד לתנועת החסידות ותנועת המוסר שבימינו; הבעש"ט ור' שמחה בונים מפשיסחא, וכן ר' ישראל סלנטר והסבא מסלובודקה, לא בספריהם השפיעו - אלא ביצירתם ובהשפעתם שבעל־פה על תלמידיהם והמסתופפים בצילם, וכן גם בחיזה תחיית הקודש בישראל בדורנו, מרן הרב קוק זצ"ל, שכל ספריו וכתביו המרובים אינם אלא בת־קול לרוח הגדולה והנישאה שפעמה בו והשפיעה במגעה האישי שבעל־פה.

כותבי הלכות - כשורפי התורה

"וּכְתַבְתֶּם" נאמר רק על ספר־תורה, תפילין ומזוזה, ותו לא. "וְיִזְתֶּר מֵהֶמָּה, בְּנֵי הַזֶּהָר, עֲשׂוּת סִפְרִים רַבִּים אִין קָץ", ו"כל המכניס יותר מכ"ד ספרים בתוך ביתו - מהומה הוא מכניס בביתו". אין כאן יחס זלזול בלבד לכתיבת ספרים, אלא, כנראה, שלילה גמורה לכל ענין ה"ספרות". בין ההלכה ובין האגדה, שהלכו צמודות תמיד לתורה שבכתב מראשיתה - היו תורה שבעל פה, ודווקא תורה שבעל פה. יצירתם והתהוותם היתה על הבמה, ודרכם היתה על דרך המסורת, איש מפי איש, לא נכתבו - אלא בשינון בעל פה. איסור כתיבתה של תורה שבע"פ היה חמור ביותר, "דברים שבעל פה אי אתה אומרם בכתב", ו"כותבי הלכות הם כשורפי התורה" (ותמורה י"ד); אלא "ישננתם" - שיהיו הדברים מחודדים בפיך. כל התורה חייבת להיות מוכנה בפה בכל עת ובכל רגע. ואין אדם ראוי להתמנות על הציבור כל עוד לא ידע כל התורה בעל פה - "כגון אנו שאין אנו צריכים לתלמודנו" (כלומר: שאינם צריכים לעיין בספר) - אומר רבי יהודה בירושלמי (מגילה פ"א), ואפילו בימי הגאונים הגדירו עדיין את הנסמך להוראה כידע שלושה סדרים או רוב התלמוד בעל פה ממש: "הגורס רוב התלמוד על פי, וידע קושיותיו ושמועותיו וכו', ומוציא דבר מתוך דבר וכו', שמכנהו אב־בית־דין של ישיבה" (אגרות ר' שמואל בן עלי, תרביץ א' ב' 61).

ולא עוד, אלא אפילו לאחר שבימי האמוראים בוטל איסור הכתיבה של תורה שבעל פה כדי שלא תשתכח תורה מישראל, להלכה בוטל, אבל לא למעשה. כי אף על פי שהיו כבר מגילות־ספרים של המשניות והבריות, ואפילו של מימרות אמוראים, הרי שמן מוכיח עליהן כי היו דברים שבסתר. ולמעשה השתמשו בשביל דיוק הלשון, עד אחרית ימי הגאונים, לא בספרים - אלא בחכמים מיוחדים, "רבנן דתנאי" בשביל דברי תנאים (משניות ברייתות ומדרשי הלכה), "ורבנן דגרסי" בשביל דיוק הלשון בתלמוד. אחד מאחרוני הגאונים, רבנו אהרן כהן גאון, מעיד לפנינו שבכל הישיבה לומדים רק בעל־פה, ואינם יודעים בכלל מה זה ספר: דהא מיתביתין, כול דידיעא דקורסא מפום רבא אתא הוא, ולא ידעי רוביהא ספרא מאי הוא" (תשובות הגאונים אסף ח"א סימן נח), כי הרעיון היסודי של "כותבי הלכות - כשורפי התורה" עמד עדיין ברענותו עם ביטולו הפרמלי.

התלמוד לא נחתם מעולם

וכל זה למה? - משמע, שלדידהו כל כתיבה יש בה משום חתימה, משום סיום, ואילו כוונת התורה שבעל פה - לעומת התורה שבכתב החתומה - מלכתחילה נקבעה להיות תורה ללא סיום; תורת חיים תמידית.

המטרה היתה מלכתחילה לא להקל - אלא דוקא ל"הקשות". שהתורה תהיה העסק העיקרי של האדם, הן במובן של תפיסת הזמן והן במובן של התעמקות ושינון, חיזור והתבוננות. לא להגדיר הגדר סופי וממצה בכתב עד תום עומק הדין, אלא דוקא להיפך, להשאיר חללים בכל ענין וענין, שיצריכו ויחייבו את ההתדבקות המלאה והמסורה לתלמוד התורה לשמה; החישוב וההיגוי בה, כי הם חיינו ואורך ימינו, לשם החייאת והתמדת היצירה התורנית - "והגית בו יומם ולילה"; וזהו ההיקש והדימוי של דברים לדברים ודין לדין, וכן להיפך: ההפרדה בין דין

ודין, "שני דינים". הכוונה היתה שהתורה שבעל פה תהיה למעיין המתגבר ומפכה תמיד ולעולמים, הן באגדה ובמחשבה, והן בהלכה ובמדרש הכתובים.

"תורה" אין פירושה רק אותן ההלכות הפסוקות שעלינו לקובען לפי כללי הפסק המוסמכים, אלא תורה הן גם כל ההלכות שנדדו למעשה. ולא עוד, אלא שיש אומרים שספק-תורה הריהו לחומרא מן התורה; וכי יש ספק כלפי שמיא? אלא שכך היא דרכה של תורה שבעל-פה ותנאה, שניתנה גם על מנת כך שיהיו ספיקות, ושחשפק יהיה נידון מן התורה לחומרא. ואפילו כל הענין של "דרבנן" אינו אלא מדאורייתא, משום לא תסור, אלא בצורה פחות חמורה (וראה לשונו של הראי"ה קוק ז"ל באגרות הראי"ה ח"א עמ' רפד). ולא עוד, אלא אפילו עצם המחלוקות ודיניהם נראו מראש ומלכתחילה, ועל תנאי ניתנו; שכן עקביא בן מהללאל בשעת מיתתו אמר לבנו: "בני, חזור בך בארבעה דברים שהייתי אומר. אמר לו ולמה לא חזרת בך? אמר לו: אני שמעתי מפי המרובים והם שמעו מפי המרובים, אני עמדתי בשמועתי והם עמדו בשמועתי. אבל אתה שמעת מפי היחיד ומפי המרובין, מוטב להניח דברי היחיד ולאחוז בדברי המרובין". והלא בטוח היה עקביא שהאמת כדבריו ששמע מפי המרובין, והיאך יאמר לבנו שיעשה ההיפך? אלא שכך נקבעה מלכתחילה כל מהותה של התורה שבעל-פה, שלא ניתנה להיכתב, שיהיו מחלוקות ויהיו ספקות, ובמקרה זה נקבע הדין מלכתחילה שזה ששומע מפי רבים כך - עליו להטות כדבריהם, וזה ששומע מפי רבים אחרים אחרת - עליו להטות כדבריהם, ואלו ואלו דברי אלוקים חיים, כי העיקר שיכונו לדון על פי תורה, וכל המכוון לדון על פי תורה לשמה, על פי הכללים המקובלים - הריהו דן, בכל אופן, דין תורה לאמיתה.

עולם המחשבה, וכן עולם הדיבור, עולים על עולם האותיות המצומצם. בכתיבת הלכות או אגדות, בהעלאת דברים על הכתב, כלומר: בספרות, ראו דוקא צמצום ומיעוט הדמות, התאבנות ושריפה חלילה. אסור לכתוב משום שאסור לסיים. יש להמשיך את התלמוד עד אין סוף.

ואמנם כל המושג המפורסם, כביכול, של "חתימת התלמוד", אינו אלא שיגרא דלישנא, לסבר את האוזן, כי על פי האמת לא נחתם התלמוד מעולם בחתימה ספרותית. בתלמוד אנו מוצאים רק את הנוסח "רב אשי ורבינא סוף הוראה", ופירושו סוף תקופת חכמי האמוראים שאנו סומכים על מימרותיהם בתור מסורות קיימות, שאין צורך לבדוק אחריהם, סוף הוראה; ואילו חכמי התורה שמכאן ואילך צריכים להביא ראיה ואסמכתא לדבריהם. אולם עצם היצירה התלמודית לא פסקה מעולם. כי מהו תלמוד ומהי גמרא? "יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו, ויוציא דבר מדבר, וידמה דבר לדבר, ויבין במדות שהתורה נדרשת בהן, עד שידע היאך הוא עיקר המדות, והיאך יוצא האסור והמותר וכיוצא בהם, וענין זה הנקרא גמרא" (רמב"ם, תלמוד תורה פרק א). וענין זה "גמרא" זאת היא הענין של תלמוד תורה, דיבוק-חברים ופולחן חברים בישיבות מימי הסבראים, הגאונים, חכמי ספרד, בעלי התוספות עד לישיבות אשכנז ופולין וליטא, ועד לישיבות שבזמננו אנו ועד בכלל, בלי שום הפסק.

"כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש נמסר למשה מסיני", פירוש הדבר שניתנה לא רק רשות אלא חובה לכל תלמיד ותיק לחדש בתורה, על פי כללי הפסק וההוראה, ולהאיר ממאורה. ואכן, זוהי היצירה התלמודית המתקיימת והולכת מאז ומקדם, ונמשכת על פני כל הדורות עד היום הזה בישיבות. לא היה מעולם תפקידן של הישיבות להיות בית חרושת לרבנים - אלא בית היוצר לתורת-חיים, ותורה למען החיים; לדון ולהתעמק ולהגות בשאלות החיים שצצים יום-יום ושעה שעה "היאך להוציא האסור והמותר". ויפתח בדורו כשמואל בדורו, ו"השופט אשר יהיה בימים ההם" הוא הוא השופט המוסמך כשופט הראשון, בלי שום הבדל כלל וכלל. "ידוע לכם" - כותב אחד מאחרוני הגאונים בבבל, שמואל בן עלי, לאחת הקהילות - כי מקום הישיבה הוא כיסא התורה שהוא במקום משה רבנו ע"ה בכל זמן וזמן וכו', והוא המקור הנועד ללימוד התורה ותלמודה ולמסירת ההלכה דור אחר דור וכו'. הרי הישיבה היא מקום משה

רבנו, ובה מושלם דין ישראל, וכל מי שחולק עליה הריחו כחולק על משה רבנו ע"ה, אשר היא כיסא"ו (אגרות ר' שמואל בן עלי, תרגום מערבית, תרביץ א', ב' 64).

הספרות התלמודית

אמנם לשם הדבר הזה "שבו יושלם דין ישראל", ועל יסוד ההיתר של כתיבת דברי תורה שבעל-פה, כי "מוטב תיעקר תורה ולא תשכח תורה מישראל" - קמה, באופן מקביל לשיבות, וכתוצאה מהן, גם ספרות תלמודית גדולה ורחבה, החל מבעל "הלכות גדולות" שבימי הגאונים ולפניה, עד לדורנו אנו. ובאותו הכיוון - "יוציא דבר מדבר, וידמה דבר לדבר - עד שידע היא וכו' יוציא האסור והמותר". ועל יסוד זה אומר הרמב"ם תכופות ביד החזקה "יראה לי כך וכך", והרא"ש והטור אומרים "כך נקטינן", והחידושים, להלכה ולמעשה, רבו ורבו ע"י הרשב"א והריטב"א והמאירי; והבית יוסף, הרמ"א והרש"ל; המשנה למלך, השאגת אריה והגר"א מוילנא; החתם סופר, הדברי חיים והערוד השולחן; ועוד היד נטויה תהילה לה' גם בדורנו אנו, ולא אלמן ישראל בכוחות תורניים גדולים בחריפות ובבקיאות בכל חדרי תורה, ללמוד ולברר ולחדש ולפסוק הלכות.

האנציקלופדיה התלמודית

מפעל הדור, האנציקלופדיה התלמודית, מחזונו של רבי מאיר בר-אילן ז"ל, אף הוא אינו אלא המשך השלשלת, במיפנה חדש של ריכוז ראשון וסיכום ראשון של כל הנאמר והנשנה בכל ענין תורני במשך הדורות, על מחלקותיו וחידושי, עד היום. אין ספק בדבר, שעמדה לפי הערכים הבעיה מה לכלול ומה להוציא, עד היכן תלמוד - ואיפה מתחיל החדש והבלתי תלמודי. אולם הערכים המודפסים מעידים על עצמם כי העורכים נקטו בשיטה הפרמננטית, המתמדת והחינונית, של היצירה התלמודית וספרותה, במקום השיטה המדעית והארכיאולוגית המוגבלת.

ואמנם, קובלים אנשי "הארכיאולוגיה התלמודית" על עורכי האנציקלופדיה שעברו את הגבול של המסגרת התלמודית, בהביאם לא רק את החומר התלמודי ממש: משנה, תוספתא, מדרשי הלכה, תלמוד בבלי וירושלמי - אלא גם מראשוני ראשונים ואף אחרוני אחרונים. לדעתם חייבת אנציקלופדיה, ששם התלמוד עליה, להצטמצם בדברי התנאים והאמוראים, ובכל אופן לא יותר מדברי הגאונים בלבד. ואכן כלפי אלה נאמרו הדברים, להוכיח שהמושג "תלמוד" או "גמרא", לפי תפיסתה של היהדות התורנית, אינו מושג ארכיאולוגי שיסודו בעבר - אלא מושג חי ופרמננטי בחוזה שלנו. יתר על כן, יש לאמת מחדש את הכלל, שבמקום שיש סתירה בין הארכיאולוגיה ובין החיים - החיים עדיפים. אין לנו חתימת התלמוד - אלא דווקא המשך התלמוד. תורת חיים ותלמוד חיים. אותה הסמכות התורנית, לזכות ולחובה, שניתנה לגדולי הדורות בעבר - "כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש נמסר למשה מסיני" - אותה סמכות עצמה חלה וקיימת כלפי כל תלמיד חכם העוסק בתורה לשמה, עד היום הזה ועד שיבוא אליהו. לכן יפה ויפה עשתה האנציקלופדיה בהקדישה מקום נרחב ביותר, ואולי את רוב המקום מבחינת הכמות, בשביל ה"תלמוד" שאחרי התלמוד, בשביל היצירה התלמודית שלאחרי רבינא ורב אשי עד היום הזה ממש. יתר על כן: אילו היתה האנציקלופדיה התלמודית עוסקת בחיתום וסיום תקופות, ותהא זו אפילו תקופת התנאים והאמוראים, היתה בודאי נכללת באותו סוג שעליו אמרו חז"ל "כותבי הלכות - שורפי התורה", אולם היא הותרה לכתחילה בציבור כדי שלא תשכח תורה מישראל, משום שאין מטרתה לסיים אלא דווקא להתחיל; שאין מטרתה להקפיא - אלא דווקא לעורר את כל עוסקי תורה בדורנו אנו ליצירה חדשה ומתמדת. לא לגמור משהו באה האנציקלופדיה התלמודית - אלא להמשיך את היצירה התלמודית בהלכה ובאגדה, שנצחיתה וחינוניתה היא נצח ישראל עצמו.